

УДК 316.344.7:316.4

ЕТНОМАРГІНАЛЬНА СУБКУЛЬТУРА – ФОРМА ВИЯВЛЕННЯ КРИЗОВОГО СТАНУ СУСПІЛЬСТВА

Я. М. Балановський

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, м. Умань, 20300, Україна*

В українському суспільстві має місце специфічне соціальне явище. Трьохсотлітні потуги правителів Російської імперії, СРСР сформували в етносоціокультурній структурі українського суспільства особливу етнічну субкультуру. За іманентними їй вимірами специфічну природу цієї етнічної субкультури найадекватніше відображає термін “маргінальність”. Етномаргінальна субкультура є деструктивним чинником розвитку системної кризи українського суспільства.

Ключові слова: етнос, субкультура, маргінальність, етномаргінальна субкультура, трансформування, етносоціокультурна система.

Аналіз монографій, публікацій у періодичних фахових виданнях із суспільних дисциплін свідчить, по-перше, що основним предметом дослідження вітчизняної соціології є актуальний стан українського суспільства, по-друге, що цей стан визначається ними як перманентна, системна криза. Різні аспекти того кризового стану, в якому сьогодні знаходиться Україна, знайшли своє наукове осмислення, інтерпретацію в розвідках С. Макеєва, В. Ворони, В. Танчера, Є. Головахи, В. Тарасенка, М. Михальченка, С. Катаєва, В. Городяненка, Л. Ази. Однак, на думку автора цієї статті, допоки за межами дослідницького поля української соціології залишається важливий нюанс цього стану – криза етнічної солідарності тієї соціальної спільності, якою є український етнос. Природа системної кризи, що має місце в українському суспільстві, не буде всебічно проаналізована, глибоко сутнісно пояснена, а відтак і вихід із неї буде набагато тривалішим, важчим, якщо до уваги не взяти саме цей етносоціокультурний її аспект. І, справді, якщо, наприклад, аналізувати економічні чи будь-які інші інтереси і потреби українців, крім, звісно, соціокультурних, то вони менше протиставляють, поляризують представників цієї етносоціальної спільності і в будь-якому із регіонів, і в Україні загалом. Тобто, усі вони є менш значущим, дієвим, впливовим чинником дезінтегрованості цієї соціальної спільності, порівняно із вимірами етносоціокультурними. Зростання ступеня розбіжності в інтересах і потребах, а отже, і посилення суперечностей, конфліктності відбувається у тому разі, коли йдеться про характеристики етносоціокультурні. Наприклад, статус російської, як другої державної мови, оцінку історичних діячів українського національно-визвольного руху, політику русифікації, що проводилася в Україні, тощо. Тобто, етносоціокультурні виміри стають підґрунтям поляризації ціннісних орієнтацій громадян української держави. Утворюються два їхні антагоністичні вектори – проукраїнський та антиукраїнський. Загострюються суперечності, наростає

кількість конфліктів між ними, радикалізуються позиції кожного із них. Або, іншими словами, дезінтеграція єдиної соціальної спільності, якою є українці, відбувається в етносоціокультурній площині.

Все це вказує на те, що і науковий пошук треба здійснювати саме у соціокультурному аспекті. Він повинен дати відповідь на низку гострих, актуальних і надзвичайно болючих для українського суспільства запитань. Наприклад, що примушує певну частину громадян України, етнічних українців до дій, спрямованих на те, щоб у створеній українським етносом державі статус державної мала не їх рідна, а чужа їм мова? Чому ця частина українського етносу таким чином прагне знищити власне не тільки українську мову, але і український етнос як соціокультурну спільність? Чому ця ж сама соціальна група фактично заперечує державний суверенітет і територіальну цілісність України? Які чинники роблять її чужою серед своїх? Що спонукає представників цієї групи намагатися бути своїми для чужих? Отже, перед суспільними науками, насамперед, постає завдання: пояснити, формою виявлення чого є названі соціальні факти, розкрити соціальну природу, структуру, механізм, поширеність, гостроту цього явища тощо.

Сформульовані вище запитання, по-перше, певним чином окреслюють абрис предмету, що у цій розвідці досліджується. По-друге, визначають його етносоціокультурну сутність. По-третє, стають підґрунтям для твердження про те, що в етносоціокультурній структурі українського суспільства утворилася специфічна (маргінальна) етнічна субкультура, яка здійснює деструктивний вплив на його розвиток. Особливо руйнівного характеру цей вплив набуває в умовах системної кризи, в якій це суспільство знаходиться сьогодні, і яка вимагає максимальної консолідації українського етносу для подолання її негативних наслідків.

Однак в українській соціології не було здійснено жодної спроби бодай довести наявність цієї субкультури, тобто для вітчизняних суспільних дисциплін окреслена проблема залишається своєрідною “*Terra incognita*”. Важливо підкреслити, що ігнорування необхідності дослідження суспільними дисциплінами, найперше соціологією, фактично існуючого соціокультурного розколу суспільства, у тому числі з питань державного суверенітету і територіальної цілісності України, права українського етносу на власну інтерпретацію своєї історії, на відтворення ним своєї етнічної ідентичності, самого його існування у створеній ним державі не стане чинником вирішення цієї колізії. Звісно, що у такий спосіб проблема етносоціокультурної солідарності українського не може бути розв’язаною. Навпаки, за такого світоглядного, методологічного підходу існуюча загроза залишається поза увагою широкого загалу, вона не вивчається, зокрема, суспільними науками, а відтак у їхньому теоретичному арсеналі, у тому числі це стосується і соціології, відсутні будь-які достатньо ґрунтовно розроблені наукові рекомендації щодо її розв’язання. Відкладати вирішення такого штибу завдання означає не що інше, як накопичувати потенціал його негативного впливу на суспільство, ставити під загрозу саму можливість його існування. Адже ігнорування присутності в етносоціокультурній структурі українського суспільства названої субкультури, означає, по суті, що це суспільство, цей етнос або не має достатнього інтелектуального потенціалу, щоб зрозуміти існуючу проблему, або ж не має волі до її вирішення, і, таким чином, “ховає голову в пісок” від розв’язання завдань, пов’язаних з її існуванням. Наукове (соціологічне)

обґрунтування факту буття цієї субкультури вимагає від держави здійснення заходів щодо подальшого її комплексного вивчення. На підґрунті такого дослідження мають бути розроблені рекомендації, покликані подолати негативний вплив цього явища на суспільство загалом, його етносоціокультурну структуру зокрема.

Названі обставини визначають надзвичайно високу практичну цінність пропонованого у цій розвідці напряму досліджень, життєву необхідність розробки рекомендацій, спрямованих на усунення негативних наслідків цього соціального явища. Зростання практичної цінності пропонованого дослідження визначає ще й та обставина, що доки в українській соціології не було зроблено бодай найменших кроків до пояснення структури, механізму утворення і відтворення, тобто інтерпретації природи цього соціокультурного явища. Принаймні автору про такі спроби нічого не відомо. Все це робить проповану увазі широкого загалу, наукового співтовариства розвідку особливо актуальною, злободенною. Адже наукове доведення факту існування такої субкультури водночас означає створення своєрідного інструменту, що забезпечує можливість додаткового впливу на перебіг кризи згуртованості українського етносу в українському суспільстві, зменшує негативні наслідки цієї кризи, підвищує ступінь етносоціокультурної консолідованості українців тощо. Тобто, сформульований у дослідженні теоретичний концепт є специфічним засобом вирішення актуального, надзвичайно важливого для українського суспільства завдання.

Окреслена проблема є складною і багатогранною, а відтак, охопити аналізом усі її аспекти у форматі однієї статті практично неможливо. З цієї причини у пропонованій розвідці, по-перше, акцентується злободенність дослідження названого явища, по-друге, пропонується теоретичне обґрунтування можливості етномаргінальної субкультури, визначення сукупності її найзагальніших ознак. Тобто, автор розвідки висуває гіпотезу, змістом якої є ствердження того, що: а) в українському суспільстві сформувалася специфічна (етномаргінальна) субкультура; б) етномаргінальна субкультура є формою виявлення етносоціокультурної кризи, яка, відповідно, є одним із вагомих чинників еволюції системної кризи, що має місце в українському суспільстві.

Доведення цієї гіпотези потребує розв'язання кількох конкретних дослідницьких завдань. Насамперед, треба повернутися до історії появи в соціологічному арсеналі дефініції “маргінальність”. Тобто потрібно довести, що термін “маргінальність” має евристичний потенціал, достатній для позначення його змістом якісної специфіки певної субкультури.

У науці про суспільство поняття “маргінальність” запровадив один із засновників, провідний теоретик Чиказької школи соціології Роберт Езра Парк. У розвідці “Міграції людей і маргінальна особа” (1928 р.) поняттям “маргінальна особа” він позначає специфічний тип особистості, той, що формується взаємодією полярних культур: “У той час, коли стіни середньовічних гетто були зруйновані і євреї отримали дозвіл брати участь в культурному житті народів, в середовищі яких вони знаходилися, – сформувався новий тип особистості, а саме – культурний гібрид; людина, що користується культурою і традиціями двох окремих народів, яка ніколи не бажає, навіть коли б їй це було дозволено, повністю покінчити із своїм минулим, традиціями і одночасно ніколи повністю не прийнята через расові забобони в новому суспільстві, де вона намагається знайти місце. Вона на межі двох культур і двох суспільств, що ніколи повністю не

змішуються і не взаємопроникають. Емансипований єврей був і є історично, типово маргінальною людиною, першим космополітом і громадянином світу” [1, р. 892].

Отже, в інтерпретації американського соціолога маргінальна людина – це індивід, що знаходиться на межі двох різних соціокультурних середовищ, особа, яка тільки частково входить до кожного із них. Важливою рисою маргінальності індивіда, на ній особливо наголошує Р.Парк, є те, що соціокультурні середовища, на узбіччі яких знаходиться маргінал, за межами його свідомості ніколи не взаємодіють і не взаємопроникають. Іншими словами, ендосмосу полярних культур у цьому випадку не зазначають.

Соціальні норми і ціннісні орієнтації, інтериоризовані маргінальним індивідом в середовищі полярних соціокультурних систем, надають суб’єктові, який здійснює таке незавершене переміщення, специфічних соціальних вимірів. Маргінального індивіда, на думку Р.Парка, відрізняють невпевненість, підвищена напруженість, підозрлість, агресивність тощо. Найвідоміший теоретик Чиказької школи соціології підкреслює, що: “...в житті маргінальної людини період кризи відносно постійний... людина змішаного походження живе в двох світах, у кожному із яких вона є чужою в більшому або меншому ступені” [1, р. 893]. Тобто американський соціолог соціальну маргінальність досліджує в соціально-психологічній площині. Автори колективної монографії “Маргінальність в сучасній Росії” стверджують: “У Парка поняття “маргінальність” (від латинського *marginis* – край, границя, межа) позначало становище індивідів, які знаходилися на межі двох різних культур, що конфліктують між собою, і використовувалося для вивчення наслідків не адаптації мігрантів, особливостей становища мулатів і інших “культурних гібридів” [2, с. 27]. Отже, для Р. Парка, на цьому наголошують усі дослідники його творчого спадку, формою виявлення соціальної маргінальності є поведінка індивіда: “Маргінальна особа – індивід, який інтериоризував цінності двох або більше соціокультурних систем, що конфліктують, а тому зазнає типового дискомфорту і часто своєю поведінкою перетворюється на своєрідну анафему для всіх систем” [3, с.175].

Однак евристичний потенціал дефініції “маргінальність” є таким, що робить можливим її застосування і в інших ракурсах. Змістом цього поняття можна зокрема позначати не тільки специфіку поведінки індивіда, що через незавершений характер соціальної мобільності знаходиться на межі якісно різних соціокультурних середовищ, що конфліктують, і тому не може адаптуватися до життя в жодному із них. Категорія “маргінальність” своїм змістом здатна відобразити ще і той специфічний (проміжний) стан соціокультурної системи, якого вона набуває (і у якому знаходиться) у межах процесу переходу від початкового (первісного) до цільового, прогнозованого, очікуваного стану.

Пропонований автором цієї розвідки методологічний підхід змінює вектор наукового пошуку. Новий підхід предметом дослідження робить не специфіку поведінки окремого індивіда, що потрапляє у становище на межі соціокультурних середовищ, а іншу сукупність ознак явища соціальної маргінальності. У новій методологічній стратегії аналізується, по-перше, процес трансформування системи соціальних норм і ціннісних орієнтацій та, по-друге, той стан, якого соціокультурна система набуває у межах між початком і завершенням перетворення. Адже переміщення індивіда з одного соціокультурного середовища до іншого, входження у це інше середовище, інтеграція,

“злиття” з ним в нерозривну (соціокультурну) цілісність у певному значенні є процесом перетворення системи соціальних норм і ціннісних орієнтацій, інтеріоризованої цим індивідом у вихідному соціокультурному середовищі, в систему соціальних норм і ціннісних орієнтацій цільового соціокультурного середовища. Або, іншими словами, переходом соціокультурної системи від одного (початкового) якісного стану до іншого (цільового). Тобто дослідження явища соціальної маргінальності у тому ракурсі, який пропонує автор цієї розвідки, тісно пов’язане з аналізом цілеспрямованої трансформації соціокультурної системи, її переходу від стану, що позначається як вихідний (первісний, початковий), до стану, який є метою трансформації (цільового).

На актуальність дослідження перехідних процесів, пов’язаних із цілеспрямованою трансформацією суспільства як соціокультурної системи, ще на початку 90-х років ХХ століття вказував А. Пригожин. У своїй розвідці “Сутність перехідних процесів” він ставить “завдання виявити сутність перехідних механізмів, створити чітке уявлення про вихідну якість і про очікувану та сформувану зв’язок між тим і іншим, надійну проміжну ланку. Це завдання за всієї його очевидної важливості, конкретно раніше не ставилося і не вирішувалося” [4, с. 97]. Специфіка перехідного періоду стала предметом уваги і українського соціолога Н.Соболевої, в розвідці “Соціологія суб’єктивної реальності” вона відзначає: “Перехідний період в розвитку суспільства відрізняється від стабільних періодів саме тим, що, з’єднуючи два стани соціальної системи, має певні відмінності як від одного, так і від іншого, має власну природу” [5, с. 264]. Отже, в цитованому джерелі перехідний період пояснюється як особливий стан системи, той, що його вона набуває, коли знаходиться у проміжку між вихідним і цільовим (у Пригожина – очікуваним) станами. Характеристики цього особливого стану соціальної системи, на думку автора, своїм змістом найповніше, найадекватніше відображає поняття “маргінальність”.

Для досягнення стратегічної мети розвідки необхідно розв’язати ще одне конкретне дослідницьке завдання, здійснити тлумачення того змісту, що вкладається в поняття “трансформація системи”. Тобто, потрібно пояснити, що автор розуміє під соціокультурною системою і яким чином можлива її трансформація. Як зазначено у “Словнику іншомовних слів”, у перекладі із грецького термін “система” означає ціле, складене із частин, об’єднання. “Філософський словник” пояснює систему як “сукупність визначених елементів, між якими існує закономірний зв’язок чи взаємодія. Системою є кожний предмет або явище реальної дійсності, мислення і пізнання, які складаються з реально виділених частин, об’єднаних в єдине ціле. Тому найважливішими рисами системи є розчленованість і цілісність. Сукупність якісно визначених елементів становить зміст системи, сукупність закономірних зв’язків між елементами – внутрішню форму або структуру системи. Природа складових елементів і характер структури системи найрізноманітніші” [6, с. 475–476]. Щодо терміна “трансформація”, то “Словник іншомовних слів” надає йому кілька значень. Щодо контексту, в якому він буде використовуватися, актуальним є перше із них “зміна, перетворення” [7, с. 903]. Інше джерело “Соціологія: словник термінів і понять” вкладає в цю дефініцію такий зміст: “Трансформація (лат. *transformatio* – перетворення) – сукупність економічних, соціальних, політичних процесів, які ведуть, насамкінець, до нової якості соціальної

системи” [8, с. 306]. Отже, трансформація системи, звісно, що і соціокультурної системи також, відбувається у тому випадку, коли: а) змінюється кількість (зростає чи зменшується) елементів структури системи; б) новими стають якісні характеристики елементів її структури; в) змінюється місцезнаходження елементів у структурі системи; г) змінюються взаємодії, взаємозв’язки, взаємозалежності ланок структури в межах системи, а також кожного окремого елемента із системою в цілому. Саме таким чином система змінюється, перетворюється, трансформується.

Трансформація є складним і багатогранним явищем, за іманентними їй ознаками цей процес поділяється на специфічні типи. Наприклад, зміни можуть стосуватися тільки кількісних або тільки якісних чи, нарешті, і кількісних, і якісних характеристик об’єкта. Процес трансформування може відбуватися відносно швидкими чи повільними темпами, він може стосуватися природних об’єктів чи соціальних утворень. Нарешті результатом трансформування може бути таке перетворення, яке елімінує об’єкт, що перетворюється за межі певного класу явищ, або ж навпаки, залишає його у ньому. Зважаючи на сказане вище, під трансформацією, в пропонованому дослідженні, розуміється таке перетворення, за якого, по-перше, об’єкт, що змінюється, не втрачає сукупності своїх найзагальніших ознак, тобто, трансформація не виносить його за межі того класу явищ, до якого він належав на момент початку трансформування. По-друге, зміни які відбуваються з об’єктом, що трансформується, мають якісний характер.

Отже, трансформація соціальної системи – це таке перетворення, за якого її соціальні виміри набувають нового якісного змісту, наповнюються новими значеннями, але здійснені зміни не елімінують трансформований об’єкт за межі того класу явищ, до якого він належав на момент початку перетворення. Тобто, соціальна система через процес трансформування набуває якісно нового змісту своїх вимірів, але не перестає бути соціальною системою. Або, іншими словами, трансформування соціокультурної системи є таким процесом, за якого її характеристики наповнюються новими конкретними значеннями, але незмінною залишається її початкова приналежність до класу соціальних систем.

У дослідженні природи соціальної маргінальності важливо відзначити, що це явище стало предметом уваги українських соціологів. Так, наприклад, Є. Петров у доробку “Маргіналізація як відмітна риса суспільства перехідного періоду” висловлює припущення про те, що, по-перше, можливою є не тільки маргінальність індивіда або групи, але й суспільства. По-друге, маргінальність суспільства, на думку цього автора, виявляється в розмитості його соціальної структури. Очевидно, що саме так треба розуміти його слова “В результаті розмивання соціальної структури в перехідні періоди історії інтенсифікується процес маргіналізації суспільства...” [9, с. 84].

Дослідження явища соціальної маргінальності, її конкретних форм відноситься до сфери наукових інтересів ще одного українського соціолога А. Лантуха. У статті “Маргінали і маргінальність як соціальне явище” він пропонує власне бачення витоків явища маргінальної особи, досліджує його взаємозв’язок з маргінальністю суспільства, класифікує типи маргінальності індивідів і груп тощо.

Інтерпретацію маргінальної (“проміжної”) особи можна знайти і в науковому доробку І.М. Прибиткової. Фундаментальне дослідження названого явища здійснено А.І. Атояном. У 1999 році була надрукована його монографія “Соціомаргіналістика”.

Названі розвідки своїм змістом охоплюють інші аспекти явища соціальної маргінальності. Підґрунтям здійснюваного в них аналізу є інші методологічні стратегії. На відміну від них, пропоноване дослідження своїм змістом покликане розкрити новий якісний аспект явища соціальної маргінальності, поповнити методичний арсенал, розширити евристичні можливості категоріального апарату науки про суспільство.

Розглянемо тепер детальніше специфіку процесу незавершеного переміщення соціального суб'єкта з одного соціокультурного середовища до іншого, як трансформацію певної соціокультурної системи. Попередньо зауважимо, що соціальні норми і ціннісні орієнтації, засвоєні індивідом у середовищі первинної соціалізації, своїм змістом не тільки не збігаються з нормативно-ціннісною системою цільового середовища, а більше того, вони конфліктують між собою, є полярними один відносно одного. Отже, для того, щоб соціальний суб'єкт міг інтегруватися в нове, цільове для нього соціокультурне середовище потрібно, щоб соціокультурна система середовища первинної соціалізації трансформувалася в якісно іншу, цільову соціокультурну систему. Це означає, що первісна, початкова система соціальних норм і культурних цінностей у межах процесу перетворення втрачає якісь одні із своїх якісних і кількісних характеристик і натомість набуває інших. Ці два процеси нівелювання однієї (первісної, початкової) системи соціальних норм і культурних цінностей та становлення іншої (цільової) відбуваються таким чином, що частина норм соціального впорядкування (вихідного соціокультурного середовища) втрачається і водночас формуються моделі соціальної організації, регулювання, упорядкування, контролю нового соціокультурного середовища. Вони є елементами структури нової (цільової) соціокультурної системи. Через здійснення трансформаційних заходів ці нові елементи посідають місце нівельованих соціальних норм і ціннісних орієнтацій вихідної соціокультурної системи. Зміни торкаються кількості елементів, їхнього змістовного наповнення, характеру їхніх взаємозв'язків, взаємозалежностей, взаємодій тощо. Таким чином відбуваються метаморфози, перетворення структури первісної (початкової, вихідної) системи соціальних норм і культурних цінностей в цільову, трансформація однієї соціокультурної системи в іншу.

Новоутворена соціокультурна система відрізняється від вихідної, її специфіка полягає у тому, що вона є частково трансформованою. Незавершеність процесу перетворення зробила частково трансформовану соціокультурну систему відмінною і від цільової. Це нове соціокультурне середовище, отже, нова система соціальних норм і ціннісних орієнтацій хоча й містить у своїй структурі елементи (соціальні норми та ціннісні орієнтації) кожного (і вихідного, і цільового) із соціокультурних середовищ, але відрізняється від них так, як ціле відрізняється від окремих ланок своєї внутрішньої будови. Таке новоутворення набуває відносної самостійності, сталості. Тобто, система в процесі трансформування зупиняється на деякому проміжному етапі і у цьому, частково перетвореному, стані стійко відтворюється, повторюється, залишається відносно незмінною у своїх характеристиках, стало зберігає таку специфічну якісну визначеність.

Сформульоване вище теоретичне обґрунтування можливості маргінального стану соціокультурної системи (на відміну від теоретичного доведення можливості соціальної маргінальності індивіда, зробленого Р.Парком) стає підґрунтям для формулювання визначення етносоціокультурної маргінальності.

Ствердження того, що етносоціокультурна маргінальність можлива, засноване на загальноприйнятому в соціології положенні, згідно з яким будь-яка етнічна спільність вважається носієм специфічної, визначеної етнічними чинниками культури, отже, своєрідною етносоціокультурною системою. Ось яким, наприклад, змістом категорія “етнос” наповнюється в соціологічних довідниках. “Соціологія: словник термінів і понять” стверджує, що це “позачасова позатериторіальна, позадержавна спільнота людей, об’єднаних спільним походженням (реальним або міфічним), культурою (або деякими її елементами), мовою (часто, але не завжди), історією (справжньою або вигаданою), традиціями і звичаями, самосвідомістю та етнімімом (назвою)” [10, с. 103]. “Соціологія: терміни, поняття, персоналії” вважає, що це “особливий вид спільноти людей, яка утворилася історично і є особливою формою їхнього колективного існування. Ця спільнота формується й розвивається об’єктивним історичним шляхом, вона не залежить від волі окремих людей, які до неї входять, і здатна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. Основні якісні характеристики етносу – мова, специфічні елементи матеріальної та духовної культури (звичаї, обряди, норми поведінки), релігія, самосвідомість” [11, с. 117]. “Короткий словник з соціології” етносом називає “історично сформовану на певній території стійку сукупність людей, яким притаманні спільні риси і стабільні особливості культури (включно з мовою) і психіки, а також усвідомлення своєї єдності та відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість)” [12, с. 464]. Цієї ж методологічної позиції дотримується і український соціолог Л. Аза, яка заявляє: “Відомо, що будь-яка етнічна культура завдяки певним нормам, цінностям, ідеалам формує свій особливий культурний соціум, свою форму соціокультурного спілкування, свої морально-етичні засади суспільного життя, включно з власними типами мислення, ціннісними орієнтаціями, які спираються на притаманне конкретному етносу самобутнє світосприйняття” [13, с. 204]. І, нарешті, Е.Д. Сміт вважає, що “етносам властиві (хоча й різною мірою) шість найважливіших ознак: 1) власне ім’я, аби мати змогу ідентифікувати себе та говорити про “суть” спільноти; 2) міф про спільне походження, який містить ідею спільного витоку у часі та просторі і який дає етносу відчуття уявної спорідненості; 3) спільна історична пам’ять; 4) один чи кілька елементів спільної культури (які, як правило, включають релігію, звичаї, мову); 5) прив’язаність до батьківщини – землі, на якій етнос не обов’язково проживає фізично, – важлива символічна прив’язаність до землі предків, як маємо у випадку діаспорних народів; 6) усвідомлення своєї єдності, принаймні у якоїсь частини населення” [14, с. 23].

Аналіз змісту цитованих визначень доводить, що у кожному із них атрибутом етносу називається специфічна культура. Тобто, будь-який етнос логічно виправдано буде трактувати специфічною соціокультурною, а правильніше, етносоціокультурною системою. А це означає, що будь-яка етнічна спільнота може досліджуватися як процес еволюції своєрідної етносоціокультурної системи. У випадку, коли система соціальних норм і ціннісних орієнтацій, специфіка якої визначені її етнічною природою, цілеспрямовано трансформується, але процес перетворення, через дію різної соціальної природи чинників має незавершений характер, вона також знаходитиметься в особливому, проміжному, відносно до вихідної і цільової сукупності властивостей стані.

Тобто, коли той або той етнос, як певна етносоціокультурна система, цілеспрямовано асимілюється і, отже, трансформується якимось іншим етносом, зазвичай таким, що чисельно домінує, то етносоціокультурний суб'єкт, на якого спрямовуються асиміляційні дії, тобто об'єкт асиміляції, через реалізацію асиміляційних дій може запозичувати деякі із характеристик етносоціокультурної системи того етносу, який у цьому разі є суб'єктом дії. Але прагнення до збереження етнічної самобутності чи інші причини роблять процес асиміляції такого етносу (чисельно меншого) незавершеним. Отже, у цьому випадку має місце специфічний тип взаємодії соціокультурних систем, через цю взаємодію одна із систем цілеспрямовано трансформується, але процес трансформування має незавершений характер. Таким чином, етносоціокультурна система, що зазнавала цілеспрямованої трансформації через асиміляційні дії чисельно домінуючого суб'єкта із свого початкового стану (того що мав місце до початку перетворень) виходить, певних змін зазнає, але цільового, того, що є метою трансформації, не набуває. Цей специфічний, частково трансформований стан і є маргінальним станом етнічної соціокультурної системи. Тобто, маргінальною є така етносоціокультурна система, яка в процесі її цілеспрямованого перетворення зупиняється у просторі трансформування між вихідним і цільовим станом, набуває характеристик певної проміжної ланки. Або іншими словами, маргінальною є частково перетворена етносоціокультурна система. Щодо тих соціокультурних систем, що стали чинниками її формування, вона є субкультурою.

Поняття “субкультура” тут застосовується в його традиційній інтерпретації. Тобто цим терміном у даному разі позначається “(буквально – підкультура) – культура окремої соціальної спільноти (групи, класу, регіону, конфесії тощо), що чимось відрізняється від традиційної культури суспільства” [15, с. 612]. Або, іншими словами, субкультура – це “Система цінностей, орієнтацій, моделей поведінки, стилю життя будь-якої соціальної групи, що представляє собою самостійне цілісне утворення в межах домінуючої культури” [16, с. 350]. Відповідно етномаргінальною, у цьому разі, є така субкультура, яка утворюється внаслідок цілеспрямованої трансформації однієї етнічної культури іншою. Незавершений характер трансформації приводить до утворення нової, особливої, своєрідної етнічної культури, яка щодо тих етнічних культур, взаємодія яких привела до її появи, має значення підкультури або субкультури.

Маргінального стану соціокультурна система, як ми уже зазначали, набуває тільки за умови її цілеспрямованої трансформації. Адже тільки у цьому разі можна визначити її цільовий стан. Через здійснення процедури визначення сукупності характеристик цільового стану з'являється можливість порівнювати, співвідносити характеристики актуального стану з станом, що його система мала до початку перетворення та тим, якого вона має набути через трансформаційні дії, реалізацію певної соціальної технології, тобто цільовим, прогнозованим станом. Таким чином створюються передумови для встановлення ступеня відповідності актуального стану вихідному та цільовому, кваліфікування його як своєрідної проміжної ланки.

Процес природного розвитку будь-якої соціокультурної системи, тобто процес її саморозвитку заперечує можливість існування цільового стану. Адже із процесу природного розвитку елімінується суб'єкт дії, а відтак, і цільовий стан системи, який в цьому випадку існує в його свідомості як суб'єктивний, абстрактний ідеальний об-

раз. Відсутність соціального суб'єкта, атрибутом якого є свідомість, що містить образ сукупності характеристик цільового стану системи, робить неможливим існування цього стану. Отже, наголосимо ще раз, із названої причини у процесі саморозвитку соціокультурної системи виокремити маргінальний стан неможливо.

Здійснений теоретичний аналіз стає підґрунтям для твердження про те, що в етносоціокультурній структурі суспільства певний етнос, соціокультурна спільність, як частково перетворена соціокультурна система, також може знаходитися в тому особливому стані, що його було позначено дефініцією “маргінальність”. Або, іншими словами, вище було теоретично доведено, що явище етносоціокультурної маргінальності можливе взагалі, як об'єктивне соціокультурне явище.

Теоретичне обґрунтування, створення своєрідної ідеальної схеми, моделі, що логічно обґрунтовує можливість етносоціокультурної маргінальності як емпіричного явища, потребує тепер підтвердження емпірично фіксованими фактами того, що таке явище має місце в контексті уже не абстрактного, а конкретного суспільства. Тобто через визначення вимірів, що емпірично фіксуються, через аналіз емпіричного матеріалу потрібно довести, що явище етносоціокультурної маргінальності існує не тільки як своєрідна ідеальна модель, теоретична конструкція, але й фіксується в українському суспільстві як об'єктивний соціальний факт. Для цього, по-перше, потрібно назвати певну сукупність об'єктивних, емпірично фіксованих ознак, що їх можна було б кваліфікувати як форму виявлення етносоціокультурної маргінальності. По-друге, довести, показати, що ці ознаки мають місце в українському суспільстві, тобто назвати емпірично фіксовані факти, що засвідчували б наявність в українському суспільстві етномаргінальної субкультури і, таким чином, етномаргінальної соціокультурної спільності.

Змога кваліфікувати певний стан етносоціокультурної системи як маргінальний з'являється через порівняння всієї сукупності вимірів, що характеризують зміст і структуру етносоціокультурної системи, або, принаймні через аналіз змісту, сукупності взаємозв'язків, взаємозалежностей, взаємодій хоча б частини із елементів її внутрішньої будови. Тобто, якщо порівняно із вихідним станом зміст та взаємодії, взаємозв'язки, взаємозалежності хоча б частини ланок внутрішньої будови етносоціокультурної системи наповнюються якимись новими, але відмінними від цільового, значеннями, то цю етносоціокультурну систему загалом треба кваліфікувати такою, що знаходиться в маргінальному стані. Або, іншими словами, вона є маргінальною етносоціокультурною системою.

Серед сукупності вимірів етносоціокультурної системи одним із найважливіших, визначальних є цінності. Як стверджує А. Маслоу, цінності характеризує ієрархічна структура. Цінності у цій розвідці трактуються як форми виявлення залежності людини від матеріальних (органічних) та ідеальних (духовних) передумов її буття. Або, іншими словами, до цінностей у межах такого підходу відноситься усе те, без чого індивід не може відтворювати себе як біологічна істота та соціокультурна особистість. Найвищий рівень у цій ієрархії займають цінності духовні. Вони, на відміну від цінностей базового рівня, можуть наповнюватися новим змістом, тобто особливим чином змінюватися. Цілком виправданим буде стверджувати, що корінними духовними цінностями в будь-якій етносоціокультурній системі є: а) державна суверенність етносу; б) історична самобутність; в) сакральність етнічної культури і мови зокрема.

Будь-яка цілеспрямована трансформація соціокультурної системи закономірно означає, що певні перетворення відбуваються саме в його духовних цінностях. Зокрема у ставленні до державної суверенності етносу, його історичної самобутності та національної культури, насамперед, мови. Тобто, кожна із названих (і не названих) духовних цінностей певного етносу для окремої групи представників цього етносу або усього його в повному складі може втратити значення сакрального, чогось такого, без чого така група не мислить свого існування. У цій групі відносно швидко мова забруднюється некритичним запозиченням слів іншомовного походження. Інновації витісняють природну цій мові термінологію. Такого типу запозичення її не збагачують, а навпаки збіднюють, нівелюють поняттєвий потенціал. Мова втрачає свою самобутність, самодостатність, неповторність, колоритність. Подібно ставленню до мови і державний суверенітет, історична самобутність втрачають свою значущість, стають маловартісними. Їхнє місце займають, наприклад, цінності нижчого рівня.

Як своєрідна система духовні цінності так чи інакше змінюються, отже рухаються від стану, що буде позначений як вихідний, первісний, тобто такий, який мав місце до початку процесу перетворення, до тієї сукупності характеристик, яка вважається цільовою, що нею перетворення має завершитися. Відтак, якщо вихідна сукупність характеристик духовних цінностей, їхній зміст і структура через цілеспрямоване перетворення зазнали деяких змін, але не набули прогнозованих суб'єктом трансформаційних дій – вимірів, то цілком слушним буде вважати, що ця сукупність, з погляду ступеня їхньої трансформованості, є маргіальною. Вона особливо поєднує характеристики (елементи структури) двох різних систем. У ній, наприклад, з'являються запозичені з іншої мови, тієї, в яку об'єкт трансформації, діями певного соціального суб'єкта має перетворитися, слова, звороти, наголоси тощо. Таке поєднання призводить до утворення специфічної, частково перетвореної, нової, такої, що однозначно не ідентифікується ні з вихідною, ні з цільовою, мови. Вона є відособленим від вихідного і цільового об'єктів, самодостатнім утворенням, що має відносно самостійне буття. Іншими словами, між вихідною і цільовою мовами з'являється своєрідна проміжна ланка. Зміни, що мають місце у мові, стають своєрідною формою виявлення змін у культурі загалом. Звісно, що маргіальний стан духовних цінностей, а отже, і мови є формою виявлення маргіального стану етносоціокультурної системи і *vice versa* маргіальний стан етносоціокультурної системи виявляється через маргіальність духовних цінностей.

Здійснений вище аналіз доводить: названі вище духовні цінності, можуть виконувати функцію критерію, за яким із контексту суспільства вирізняється етномаргіальна соціокультурна система, або, іншими словами, етномаргіальна субкультура і відповідно етномаргіальна соціальна група.

Отже, для того, щоб довести або заперечити наявність в українському суспільстві етномаргіальної субкультури, потрібно встановити наявність чи відсутність таких спільнот, духовні цінності яких мали б проміжний між українським і не українським (антиукраїнським) характер. Так, наприклад, існування етномаргіальної субкультури може засвідчити специфічна мова. Як уже відзначалося, така мова повинна містити у своїй структурі слова, звороти, наголоси тощо, які, за своїм змістовим наповненням, є елементами структури двох різних мов. Першою буде названа мова, яка є об'єктом

перетворення. Друга така, яка є суб'єктом трансформаційних дій. Тобто, першою треба назвати українську та мови етнічних меншин, що цілеспрямовано перетворювалися в мову того етносу, владні представники якого здійснювали асиміляцію. До другої відносимо кілька мов. Підґрунтям цьому твердженню є та обставина, що в різні історичні епохи окремі частини освоєних і таким чином привласнених українським етносом земель були захоплені сусідніми державами, правителі яких намагалися не тільки утримувати загарбані території, але й підкорити своїй владі український народ, зокрема і шляхом етнічної асиміляції. Тобто, в середовищі українського етносу утворювалося кілька етномаргінальних субкультур. Але тільки одна із етносоціокультурних систем та, яка привела до утворення в українському суспільстві найчисельнішої етномаргінальної спільності, і яка, отже, має найвідчутніший вплив на українське суспільство, є предметом цього дослідження, як чинник формування маргінальної етнічної субкультури.

Етномаргінальна мова, а відтак субкультура і, отже, етномаргінальна соціальна спільність формувалися в структурі українського суспільства через процес цілеспрямованої русифікації українського етносу. Стверджувати, що саме російська етносоціокультурна система стала головним чинником формування в етносоціокультурній структурі українського суспільства етномаргінальної субкультури і, відповідно, етномаргінальної соціальної спільності примушують кілька об'єктивних фактів. По-перше, те, що основна маса українських земель, а отже, і найбільша група етнічних українців знаходилася під асимілюючим впливом спочатку Російської Імперії, а потім СРСР, в який ця імперія згодом була трансформована. По-друге, ці землі найдовше знаходилися під владою чужої для українців російської держави; а отже, українська етнічна культура найдовше, порівняно з іншими етнічними культурами, що чинили на неї асимілюючий вплив, знаходилася під впливом саме цієї етносоціокультурної системи. По-третє, правителі саме цієї держави докладали найбільших зусиль для асиміляції як українського етносу, так і тих меншин, що проживали на теренах України. Тобто, виправданням такої позиції щодо визначення ступеня ефективності впливу російської етносоціокультурної системи на процес формування етномаргінальної субкультури в етносоціокультурній структурі українського суспільства, є об'єктивний факт того, що особливо активно і наполегливо на основній частині земель українського етносу асиміляторську політику щодо автохтонного і титульного етносу проводили саме російські правителі. Про це, зокрема, свідчать відомі Валуєвський та Емський укази. За ними в Україні, наприклад, заборонялася українська мова. Асиміляторську щодо України та українців політику проводив і ЦК КПРС. Фактом, який підтверджує цю тезу серед іншого, може бути відома праця І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?". Її основним лейтмотивом є осуд русифікації, що активно проводилася в Україні щодо українців. Автор названого доробку наголошував, що така політика проводиться у межах усього радянського періоду історії України.

Отже, наявність в українському суспільстві етномаргінальної мови, а отже, етномаргінальної субкультури і, таким чином, етномаргінальної соціальної спільності може засвідчити фіксація в етносоціокультурній структурі українського суспільства такої етносоціокультурної спільності, для якої рідною, по суті, є не мова того етносу, в середовищі якого вона існує, про приналежність до якого представники цієї групи заявляють,

а є своєрідна суміш двох різних мов. У випадку, який є об'єктом дослідження, нею є своєрідне поєднання, суржик російської та української мов. Така соціальна спільність з погляду її мовної ідентифікації не ототожнюється ні з російським, ні з українським, ні з будь-яким іншим із тих етносів, що живуть в Україні. Причиною цьому є та обставина, що мова, якою розмовляє така етносоціальна спільність є своєрідним гібридом двох різних мов. Відтак вона (маргінальна мова) не може ототожнюватися з жодною із них (вихідної і цільової мов), тому що в повному обсязі не є ідентичною жодній із них.

Мова, якою розмовляє така етнічна група, є своєрідною сукупністю елементів двох різних мов. Специфічна етнічна приналежність такої групи пояснюється тим, що будь-який етнос, звісно, і український, є певною якісною визначеністю. Якщо в процесі порівняння сукупності вимірів однієї якісної визначеності, що є еталоном, з іншою виявляється те, що в цьому іншому об'єкті відсутні атрибутивні параметри еталонної якісної визначеності, то такий об'єкт не є тим, з чим він порівнюється. Ідентичність цих об'єктів є позірною, один із них тільки здається тотожним іншому. За цих обставин тотожність цих якісних визначеностей є вдаваною, ствердження ідентичності таких об'єктів хибне.

Зауважимо, що об'єктом дослідження у цій розвідці є не етнічна російська культура, що є елементом української етнічної суперкультури, і не російська етнічна меншина, що є структурною ланкою українського суспільства. У нашому дослідженні мова йде, по-перше, про специфічну етнічну субкультуру, що сформувалася в українському суспільстві шляхом трансформування української етнічної культури. По-друге, про специфічну етнічну спільність, яка є елементом соціальної структури українського суспільства. Саме ця особлива етносоціокультурна спільність і є формою виявлення маргінальної етнічної субкультури.

Позаяк етномаргінальна субкультура щодо тієї суперкультури, в середовищі якої вона сформувалася, є контркультурою, то фіксація в середовищі суперкультури етномаргінальної субкультури є формою виявлення кризового стану цієї суперкультури і, таким чином, кризового стану суспільства. У контексті українського суспільства етномаргінальна субкультура є чинником, що спонукає соціального суб'єкта, який є її генератором, носієм, посягати на територіальну цілісність української держави, домогатися етнічної асиміляції українців – автохтонного, в Україні етносу, який складає абсолютну більшість (77,8%) чисельності населення української держави. Відносно швидко і безболісно вийти з стану етносоціокультурної кризи суспільство зможе тільки в тому випадку, коли основні свої зусилля воно зосередить на подоланні цього аспекту кризи системної. Адже тільки солідаризація етносоціальної спільності, якою є український народ, дасть змогу йому подолати усі інші виклики, що їх ставить перед ним історичне буття.

-
1. *Park R. E. Human Migration and the Marginal Man / R. E. Park // American Journal of Sociology. – 1928. – Vol. 33. – P. 881–893.*
  2. *Маргинальность в современной России / Е. С. Балабанова, М. Г. Бурлуцкая, А. Н. Де-мин. – М. : МОНФ, 2000. – 280 с. – (Сер. “Научные доклады”, вып. 121.).*

3. Современная западная социология : словарь / сост. Давыдов Ю. Н., Ковалева М. С., Филиппов А. Ф. – М. : Политиздат, 1990. – 432 с.
4. *Пригожин А. И.* Сущность переходных процессов / А. И. Пригожин // Социология перестройки. – М., 1990. – С. 97–119.
5. *Соболева Н.* Соціологія суб'єктивної реальності / Н. Соболева // Соціологічна теорія: традиції та сучасність. – К., 2007. – 291 с.
6. Філософський словник / за ред. Шинкарука В. І. – К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії. – 1973.
7. Словник іншомовних слів / за ред. Пустовіт Л. О. – К. : Довіра, 2000.
8. Соціологія: словник термінів і понять / за ред. Біленького Є. А., Козловця М. А. – К. : Кондор, 2006.
9. *Петров Є.* Маргіналізація як відмітна риса суспільства перехідного періоду / Є. Петров // Філософія, культура, світосприйняття. – К., 1998.
10. Соціологія: словник термінів і понять / за ред. Біленького Є. А., Козловця М. А. – К. : Кондор, 2006.
11. Соціологія: терміни, поняття, персоналії : навчальний словник-довідник для студентів вузів / за заг. ред. В. М. Пічі. – К. : Каравела ; Львів : Новий світ, 2002. – 480 с.
12. Краткий словарь по социологии. – М. : Политиздат, 1988.
13. *Аза Л.* Етносоціологія: сучасний контекст / Л. Аза // Соціологічна теорія: традиції та сучасність. – К., 2007.
14. Націоналізм: Антологія / Упорядники Олег Проценко, Василь Лісовий. – К. : Смолоскип, 2000. – 872 с.
15. Соціологія: короткий енциклопедичний словник / уклад. : В. І. Волович, В. І. Тарасенко, М. В. Захарченко; за заг. ред. В. І. Воловича. – К. : Укр. центр духовн. культури, 1998.
16. Социологический энциклопедический словарь / редактор-координатор Осипов Г. В. – М. : Норма, 1998.

ЭТНОМАРГИНАЛЬНАЯ СУБКУЛЬТУРА – ФОРМА ВЫРАЖЕНИЯ КРИЗИСНОГО СОСТОЯНИЯ ОБЩЕСТВА

Я. М. Балановский

*Уманский государственный педагогический университет,
имени Павла Тычины,
ул. Садовая, 2, г. Умань, 20300, Украина.*

В украинском обществе имеет место специфическое социальное явление. Трехсотлетние потуги правителей Российской империи, СССР сформировали в этносоциальной структуре украинского общества особенную этническую субкультуру. За имманентными ее измерениями специфическую природу этой этнической субкультуры наиболее адекватно отображает термин “маргинальность”. Этномаргинальная субкультура является деструктивным фактором развития системного кризиса украинского общества.

Ключевые слова: этнос, субкультура, маргинальность, этномаргинальная субкультура, трансформирование, этносоциокультурная система.

ETHNOMARGINAL SUBCULTURE AS FORM OF REPRESENTATION OF CRISIS STATE OF SOCIETY

Y. M. Balanovskiy

*Pavlo Tychyna State Pedagogic University of Uman`,
Sadova str. 2, Uman`, 20300, Ukraine.*

Ethnic marginal subculture – a manifestation form of the societal crisis In the Ukrainian society there is a specific phenomenon. Three hundred years of efforts of the Russian Empire formed a specific ethnic subculture in the ethnocultural structure of the Ukrainian society. According to immanent dimensions the specific nature of this ethnic subculture is most adequately expressed by the term “marginality”. Ethnic marginal subculture is a destruction factor of the development of systemic crisis of the Ukrainian society.

Key words: ethnos, subculture, marginality, ethnic marginal culture, transformation, ethnocultural system.

*Стаття надійшла до редколегії 24.04.2010
Прийнята до друку 26.05.2010*